

Het begin van de reformatie

Maarten Luther van monnik Martinus tot grote reformator

Maarten Luther (1483-1546) leefde in een tijd waarin de wereld in verschillende opzichten ingrijpend veranderde. De zestiende eeuw was de periode van een aantal belangrijke uitvindingen, zoals de boekdrukkunst. Bovendien was het de periode waarin door het werk van ontdekkingsreizigers en cartografen het begrip van de wereld groter en ruimer werd. Deze veranderingen hadden grote invloed op zijn ideeën, die uiteindelijk uitgroeiden tot de reformatie.

Sabine Hiebsch is onderzoeker aan de Vrije Universiteit op de W.J. Kooiman-J.P. Boendermaker Luther-onderzoeksplaats.

Dit is het oudste bekende monniksportret van Maarten Luther, het dateert uit 1520 en werd gemaakt door Cranach de Oudere.

De ontwikkelingen op diverse wetenschapsgebieden vormden voor de kerk een grote provocatie en uitdaging. Nicolaus Copernicus, de Poolse geleerde die doctor in het canonieke recht was en ook medicijnen had gestudeerd, maar vooral beroemd werd om zijn wiskundige en astronomische werk, werd als zeer controversieel beschouwd. Hij stelde namelijk met zijn astronomisch onderzoek naar de bewegingen van de hemellichamen niet alleen een onderdeel van de wetenschap, maar het hele wereldbeeld ter discussie.

Toen Luther in 1483 geboren werd, was het geocentrische wereldbeeld het algemeen aanvaarde wereldbeeld: de aarde was het middelpunt van het universum. Drie jaar voor de dood van Luther, in 1543, verscheen Copernicus' beroemde traktaat *De revolutionibus*, waarin hij zijn theorie over het heliocentrische wereldbeeld uiteenzet. Copernicus' opvatting dat de zon het centrum van het universum is en dat alle andere planeten om de zon draaien, was niet alleen voor de kerk, maar ook voor een deel van zijn collega's in de wetenschap een stap te ver. Dat gold ook voor Luther, die vasthield aan Jozua 10:12-13, waarin duidelijk staat dat Jozua de zon kon stilzetten. Mensen zoals Copernicus, die iets anders beweerden, waren in Luthers ogen gek bezig, omdat zij puur voor het nieuwe alles op zijn kop wilden zetten. Terwijl Luther door zijn tegenstanders ook als iemand gezien werd die met zijn vernieuwingen de kerk onderuit wilde halen, geeft zijn beoordeling van Copernicus inzag in de kaders waarin hij zijn eigen theologie plaatste. Hij zag zich namelijk niet als een vernieuwer, maar hij wilde met zijn theologie op eigentijdse wijze de tradities voortzetten die

hij als zijn wortels beschouwde.

Luther en zijn reformatie worden vaak genoemd als men het begin van de nieuwe tijd wil bepalen. Dat is wel een constatering achteraf, die Luther nooit gedeeld zou kunnen hebben. Hij plaatste zichzelf niet aan het begin van een nieuwe tijd, maar was er juist helemaal van overtuigd dat het einde der tijden nabij was. Deze apocalyptische levenshouding deelde hij met de meeste van zijn tijdgenoten. Voor Luther was de eindtijdverwachting zo reëel dat hij het einde der tijden nog voor zijn dood verwachtte.

Randvoorwaarden

De totstandkoming van Luthers theologie was geen geïsoleerd proces. Zij werd niet alleen door Luthers persoonlijke ervaring,

zijn scherp denkvermogen en zijn unieke persoonlijkheid bepaald. Dat Luthers theologie tot ver buiten Wittenberg van betekenis kon worden, is ook te danken aan een aantal belangrijke randvoorwaarden. Zo waren er de middeleeuwse hervormingsbewegingen die voornamelijk vanuit de kloosters ingezet werden. Een andere hervormingsbeweging was de *devotio moderna*, een spirituele beweging die in de veertiende eeuw in Nederland ontstond, maar ook daarbuiten van invloed was. Ook de Tsjechische hervormingstheoloog Johann Hus (circa 1369-1415) die had durven stellen dat niet de paus, maar alleen Christus het hoofd van de kerk is, hoort bij de theologen waar Luther kon aansluiten en met wie hij later vergeleken zou worden.

Het feit dat Luther de beslissende jaren van zijn leven in Eisenach, Erfurt en Wittenberg doorbracht, hoort bij de politieke randvoorwaarden die het succes van zijn reformatie mede bepaalden. Deze plaatsen hoorden bij het keurvorstendom Saksen, een territorium dat aan het begin van Luthers optreden onder leiding van keurvorst Frederik de Wijze (1486-1525) stond. Hij en zijn opvolgers fungeerden als beschermheren van Luther als persoon en zetten zich tevens in voor de verspreiding van zijn theologie en de daaruit resulterende reformatie als beweging. Ook de wereldpolitiek werkte op het beslissende moment ongewild in het voordeel van Luther. Bijvoorbeeld aan het begin van 1519. Op 3 januari van dat jaar overleed keizer Maximiliaan, zonder dat zijn opvolging geregeld was. De strijd rond de verkiezing van zijn opvolger en de daaropvolgende overdracht van de keizerlijke aangelegenheden namen het grootste deel van de jaren 1519 en 1520 in beslag. Door dat tijdelijke machtsvacuum heeft Luther bijna twee jaar lang nagenoeg ongehinderd zijn theologie verder kunnen ontwikkelen.

Bij de voorwaarden voor de verspreiding van Luthers theologie speelde de door Gutenberg verbeterde boekdrukkunst een centrale rol. Deze techniek werd niet alleen voor boeken maar vooral voor pamfletten gebruikt. Daarbij werd vaak de tekst met afbeeldingen gecombineerd, zodat ook mensen, die niet of slecht konden lezen toch de strekking van de informatie konden begrijpen. Daarnaast was het begin van de rijkspost in 1490 een andere factor die die verspreiding van informatie mogelijk maakte. In opdracht van keizer Maximiliaan I organiseerde de Italiaan Frans van Taxis een veilige

postroute tussen de residenties van de keizer. Na het succes van deze eerste keizerlijke postroute kwamen er spoedig nieuwe routes bij. Aanvankelijk was het gebruik van de rijkspost aan de keizerlijke familie voorbehouden, maar vanaf 1516 konden ook andere mensen van het systeem gebruik maken.

Van rechtenstudent naar kloosterling

Luther begon zijn studie in 1501 aan de 'Faculteit der Vrije Kunsten' van de universiteit in Erfurt. In de zestiende eeuw begonnen studenten hun studie allemaal aan de *artes-faculteit*, de 'Faculteit der Vrije Kunsten'. Na het succesvol afsluiten van deze basisstudie kreeg een student de titel *magister artium* (meester in de 'Vrije Kunsten') en kon hij een werkkring zoeken of zich aan een van de drie hogere faculteiten inschrijven: theologie, rechten, geneeskunde. De basisstudie aan de *artes-faculteit* bestond sinds de late oudheid uit de zeven *artes liberales*, de zeven 'Vrije Kunsten'. De studenten bekwaamden zich eerst in *grammatica* (taalkunde), *retorica* (spreekvaardigheid) en *dialectica* (redeneerkunst), het zogenaamde *trivium*. In het tweede deel van de studie volgde het *quadrivium*: *aritmetica* (wiskunde), *geometrie* (meetkunde), *musica* (muzikale wetenschap der verhoudingen) en *astronomie* (sterrenkunde). Na het behalen van zijn *magister artium* titel koos Luther voor de studie rechten, waarin waarschijnlijk vooral zijn vader¹ de opstap naar een veelbelovende burgerlijke carrière zag. Maar om verschillende redenen brak hij al na enkele maanden zijn studie rechten af en nam hij zijn intrede in het klooster van de augustijner eremieten in Erfurt. Een van die redenen was de ervaring van een levensbedreigend onweer, waarin hij tijdens een reis te voet naar zijn ouders was terechtgekomen. ►

Het Augustijnenklooster in Erfurt waar Luther na een bijna doodervaring in een onweersstorm twintig jaar van zijn leven doorbracht.

► Luther kwam uit een boerengeslacht, maar zijn grootvader was de laatste die als boer werkte. Luthers moeder stamde uit een gegoede familie uit Eisenach. Zijn vader werkte in de kopermijnbouw, waar hij als kleine ondernemer voldoende verdiende om zijn gezin met vijf kinderen goed te onderhouden. Hij gebruikte zijn positie en geld om zijn oudste zoon een goede opleiding te geven, zodat deze uiteindelijk zou kunnen studeren.

Als de bliksem vlak naast hem inslaat, vreest Luther om zijn leven en doet een gelofte aan de heilige Anna, dat hij monnik zal worden als hij uit het onweer wordt gered. Toch betekende de overstap naar het kloosterleven geen radicale verandering van zijn levenshouding. Het was de keuze voor een manier van leven waarvan Luther hoopte dat het antwoorden op zijn vragen zou geven. Vragen die hij zich niet plotseling had gesteld, maar die in de loop van zijn studie al speelden en steeds dringender waren geworden. In de kern ging het Luther, zoals hij zelf later zei, om de zoektocht naar de genadige God.

Intrede in het klooster

Op 17 juli 1505 treedt Luther in bij de augustijner eremieten en draagt hij zijn monnikspij tot bijna aan zijn huwelijk met Katharina van Bora in juni 1525. Omdat zijn oversten zowel theologisch als ook wat betreft zijn functioneren in het klooster veel van hem verwachten, gaven zij hem niet alleen belangrijke en verantwoordelijke posities in het klooster, maar lieten hem ook theologie studeren. Hij werd vrijwel meteen na zijn promotie in 1512 hoogleraar in de theologie aan de in 1502 door keurvorst Frederik de Wijze gestichte universiteit van Wittenberg.

In zijn studie in Erfurt en in zijn eerste jaren als hoogleraar aan de universiteit van Wittenberg kwam Luther met verschillende theologische tradities en stromingen in aanraking: onder andere de scholastieke theologie, de schooltheologie die toen aan de kathedraalscholen en de universiteiten heerste, maar ook met kerkvaders zoals Augustinus en Bernar-

Luther als de laatste grote kerkvader hoog werd gewaardeerd. Monastieke theologie was in eerste instantie een theologie van monniken voor monniken, die echter de tegenstelling tussen klooster en wereld oversteeg. Wat Luther van Bernardus over monastieke theologie had geleerd, was niet gekoppeld aan het klooster als leefwijze. Luther zag Bernardus niet alleen als monnik, maar ook als schrifttheoloog en prediker. Daarom kon hij Bernardus ook blijven waarderen, toen hij zijn kritiek op de kloosterlijke geloften ging richten. Bernardus als monnik kon dan soms onderdeel van deze kritiek zijn, Bernardus als monastieke schrifttheoloog bleef altijd zijn allergrootste waardering houden.

Luthers (reformatorische) 'ontdekking' van de rechtvaardiging door het geloof alleen vond plaats binnen de muren van het klooster en in dat kader ontstonden ook zijn eerste theologische geschriften. Ook Luthers latere kritiek op de kloosters, de misstanden daar en vooral de geloften van de kloosterlingen, neemt niet weg dat de twintig jaar die hij daar doorbracht een niet te onderschatten, vormende invloed op zijn persoon en zijn theologie en dus op de reformatie hebben gehad. De reformator Luther is niet zonder de monnik Martinus te begrijpen.

De Schrift als centrum

Dat Luther veel van Bernardus geleerd heeft, blijkt vooral uit zijn zienswijze op de Schrift. Centrale vragen zijn daarbij: hoe wordt het Woord van de Schrift persoonlijke ervaring en wat is het belang van ervaring voor het juist verstaan van de Schrift als Woord van God? De ervaring komt voor Luther - net als voor Bernardus - van buitenaf. Ervaring is de ontmoeting met God en de persoonlijke vertaling van het verhaal van Jezus. Dit reformatorische *pro me* (voor mij) heeft Luther ook bij Bernardus kunnen vinden.

Vanuit deze basis ontwikkelt Luther zijn zienswijze van de Schrift. Deze berust op de volgende kernpunten: De woorden van de Schrift zijn door diegenen die ze opgeschreven hebben als Woord van God gehoord. Deze woorden zijn opgeschreven om bewaard en verkondigd te worden. Het Woord van God is voor Luther een mondeling, verkondigd Woord, maar niet zonder de Schrift. De Schrift als zodanig is niet identiek met het Woord. Maar als mensen naar de woorden van de Schrift luisteren, kunnen deze opnieuw

'De twintig jaar die hij in het klooster leefde, hebben een niet te onderschatten invloed op zijn persoon en zijn theologie en dus op de reformatie gehad'

dus van Clairvaux, het humanisme en de mystieke theologie. Luthers dialoog met deze tradities, of hij ze nu afwees, zoals de scholastieke theologie, of zich ermee verbonden en zich erdoor geïnspireerd voelde, zoals Augustinus en Bernardus, was een belangrijke factor bij de ontwikkeling van zijn eigen theologie.

Monastieke theologie

Voor de monastieke theologie was van cruciale invloed, met name die van de cisterciënzerabt Bernardus van Clairvaux, die door

Woord van God worden. Hoewel dit voor een ieder persoonlijk (pro me) gebeurt, is het verkondigen en horen ook ten diepste een gemeenschappelijke ervaring. Voor Luther zijn de gelovigen allereerst een gemeenschap van luisteraars. Het gezag van de Schrift is voor Luther dan ook niet een verzameling van objectieve waarheden, die op alle vragen schematische en eenduidige antwoorden geeft. De waarheid die voor Luther in de Schrift centraal staat, is de waarheid van de menswording van Christus, zijn dood aan het kruis en zijn opstanding. Deze gekruisigde Christus, mens en Zoon van God, is voor Luther het heldere centrum van de Schrift. Omdat Luther de Schrift vanuit dit centrum leest, hebben niet alle woorden gelijke waarde. Het omgaan met de Schrift mag voor Luther ook niet verworden tot een biblicisme, waarbij de tekst tot een autoritaire, star gehanteerde norm van alle denken en handelen wordt verheven.

3 x sola

Luther werkt deze centrale elementen van zijn theologie verder uit in de bekende drie *sola*'s. *Sola gratia* (alleen door genade): de redding van de mens, met al zijn tekortkomingen en fouten komt alleen door de genadige vergeving door God en niet door de verdienste van de mens. *Sola fide* (alleen door geloof): de rechtvaardiging komt alleen door geloof, niet door goede werken. Dat wil echter niet zeggen dat goede werken voor Luther onbelangrijk zouden zijn. Integendeel, maar het gaat om de goede volgorde. Geloof als vertrouwen op Gods genade leidt tot rechtvaardiging en van daaruit volgen de goede werken. *Sola scriptura* (alleen door de Schrift): het

gezag van de Schrift heeft als bedoeling dat de mens zich vanuit het centrum van de Schrift laat zeggen. Het gezag van de Schrift is uiteindelijk het gezag van Christus zoals dat in het getuigenis van de Schrift te vinden is. De drie *sola*'s zijn in de loop van een groeiprocess dat gepaard ging met twijfels en aanvechtingen de pijlers van Luthers theologie geworden. Het zijn kristallisatiepunten, die niet los van elkaar staan, maar met elkaar verbonden zijn. Het ene *sola* regeert niet over het andere, maar alle drie cirkelen om het centrum, Christus. Alleen in hun samenspel vormen zij de basis van Luthers theologie.

Het Woord voor iedereen

Juist omdat in de Schrift het Woord van God gehoord kan worden, heeft Luther zich onvermoeibaar ingezet voor de toegankelijkheid van de Schrift. Allereerst door de vertaling van het Oude- en van het Nieuwe Testament in het Duits, zodat ook niet-academisch opgeleiden zelf konden lezen wat er staat. Voor ieder vertaald bijbelboek schreef hij een korte inleiding waarin hij de speerpunten uitlegde om de mensen te helpen bij het lezen en begrijpen. Naast alle drukke academische en bestuurlijke werkzaamheden is Luther zijn hele leven lang blijven preken om ook op deze wijze het Woord van God onder het gehoor te brengen. Vele van deze preken werden opgeschreven en waren *bestsellers*.

Luther had niet de intentie een nieuwe kerk te stichten, maar hij wilde wel dat de kerk waarin hij was opgegroeid, op basis van het gezag van de Schrift de nodige hervormingen ging doorvoeren. Zijn reformatie resulteerde echter wel in een nieuwe, lutherse kerk, die nu wereldwijd te vinden is. Maar in het spoor van Luther heeft een kerk die naar hem vernoemd is, wel de opdracht zich op basis van de Schrift te blijven hervormen. ■

Luthers laatste versie van zijn Duitse vertaling van de bijbel uit 1545. Er zijn nog zes exemplaren in de wereld bekend.

Om verder te lezen

- Theo Bell, *Honing uit de rots. Teksten van Bernard van Clairvaux. Vertaald en ingeleid door Theo Bell, Zoetermeer 2001.*
- J.P. Boendermaker, *Luther – Brieven uit de beslissende jaren*, Baarn 1982.
- Sabine Hiebsch en Martin van Wijngaarden (red.), *Martin Luther: zijn leven, zijn werk*, Kampen 2007, tweede druk 2009.
- J.T. Baker en K. Zwanepol (red.), *Door het donkere venster van het geloof. Teksten van Maarten Luther, vertaald en toegelicht*, Zoetermeer 1993.